

УДК 94 (477.8)«1914–1918»
10.20535/2307-5244.55.2022.269578

О. А. Мельничук

ORCID: 0000-0002-1901-3149

*Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського*

Л. Х. Тихончук

ORCID: 0000-0001-6807-8232

*Національний університет
водного господарства та природокористування*

Я. П. Цецик

ORCID: 0000-0002-2527-2155

*Національний університет
водного господарства та природокористування*

О. Melnichuk

Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

L. Tykhonchuk

National University of Water and Environmental Engineering

Ya. Tsetsyk

National University of Water and Environmental Engineering

РОЛЬ ЧОРНОСОТЕНЦІВ У РОЗГОРТАННІ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ КОНФЛІКТІВ НА ВОЛИНІ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

*The Role of Black Hundreds in the Complication
of International Relations in Volyn During the World War I*

Досліджено роль Почаївського відділу Союзу російського народу в ускладненні міжнаціональних відносин на Волині під час Першої світової війни. Охарактеризовано комплекс заходів, які здійснювали чорносотенці в контексті урядової політики для дискредитації євреїв і німецьких аграрних колоністів. На основі опрацювання матеріалів періодики «союзників» обґрунтовано, що вони створили негативний образ ворогів імперії та православної церкви. Окрему увагу приділено висвітленню й аналізу безпідставних звинувачень євреїв і аграрних колоністів у «зраді» імперії, а також, виключно з пропагандистською метою, ворожих армій у злочинах проти цивільного населення та військовополонених. Це робилося з чітко визначеною метою — будь-якими способами дискредитувати опонентів.

Ключові слова: воєнні дії, Волинь, євреї, Перша світова війна, преса, протестант, чорносотенець, міжнаціональні відносини.

This research studies the role of the Pochaiv branch of the Union of the Russian People in complicating interethnic relations in the Volyn region during the First World War. Based on the materials of the periodical press of the 'allies', the author analyzes how the members of this Pochaiv branch created a negative image of the enemies of the empire and the Orthodox Church. Special attention is paid to the coverage and the analysis of the unfounded blaming of Jews and agrarian colonists for the «betrayal» of the empire. The author also shows that the Black Hundreds accused the army of enemies of committing crimes against civilians and prisoners of war. This was done with a clear propagandistic intention and in order to discredit opponents in any way.

In this study, considerable attention is paid to highlighting the special role of the Black Hundreds in the implementation of domestic policy of the Russian Empire and identification of the key principles of their advocacy work in this area. Based on primary sources, the author of this article shows that during the First World War the Black Hundreds continued their activities aimed at discrediting other ethnic groups living in the Volyn region, primarily Jews and German agrarian colonists.

Taking into consideration the situation in the empire during the war, the Black Hundreds intensified the anti-German vector of their propaganda work. German agrarian colonists were accused of «peaceful conquest of Russia», spreading Protestantism in the region, and cooperation with Kaiser Germany. In making these and a number of other accusations, the Black Hundreds failed to substantiate them with actual facts.

Special attention should be paid to the analysis of publications about the alleged crimes of the Austro-Hungarian and German troops, and their abuse of Red Cross nurses, and prisoners of war in the pages of their press. However, in other publications, the Black Hundreds called on local residents to provide all possible assistance to prisoners of war, which contradicted their allegations of ill-treatment. The author also researched a number of articles regarding the situation in the counties liberated in 1916 and the destruction of Orthodox churches by Austro-Hungarian and German troops. However, these articles did not mention a single word about the criminal activities of the Russian army in the Volyn region, or the loss of civilians from ill-considered and irresponsible military activities.

The author concludes that the Black Hundreds, moving in the direction of imperial propaganda, did everything possible to form the image of the enemy — a Jewish and a German colonist.

Keywords: Jews, World War I, military actions, Protestants, Volyn, Black Hundreds, press, interethnic relations.

Постановка наукової проблеми та її значення: Важливими аспектами дослідження діяльності чорносотенців в Україні є: об'єктивне висвітлення ролі чорносотенців у суспільно-політичних процесах на Волині під час Першої світової війни; з'ясування ключових напрямів діяльності Союзу російського народу; аналіз комплексу заходів з дискредитації євреїв та німецьких аграрних колоністів, що віддзеркалені на сторінках пресових видань чорносотенців. Наукового аналізу потребує також з'ясування ролі та місця в цих процесах кліру Російської православної церкви.

Аналіз останніх досліджень. Попри значну кількість наукових праць, присвячених чорносотенному руху на українських землях, діяльність Почаївського відділу Союзу російського народу в 1914–1915 рр. досліджено недостатньо. Становлення та розвиток чорносотенного руху на Волині, роль у цих процесах православного духовенства проаналізовано в працях українських істориків Г. Надтоки (Надтока, Г. 2018) та Я. Цецика (Цецик, Я. 2020). Значний обсяг фактологічного матеріалу про діяльність Союзу російського народу на українських землях та їхню антиєврейську політику міститься у праці О. Реєнта та О. Сердюка (Реєнт, О. & Сердюк, О. 2021).

Наукова новизна статті полягає в тому, що на основі аналізу матеріалів чорносотенних періодичних видань з'ясовано дискредитаційну політику Союзу російського народу щодо євреїв, поляків і німецьких аграрних колоністів Волині. Проаналізовано методи, які використовували «союзники» та православний клір регіону для реалізації своєї мети й визначено вплив їхніх деструктивних дій на ускладнення і так непростих міжетнічних відносин у Волинській губ.

Джерельна база визначена завданнями та метою дослідження й складається з комплексу документів, неупереджений аналіз яких дає змогу об'єктивно з'ясувати поставлену проблему. Для реалізації завдань об'єктивно проаналізовано, переважно, матеріали публікацій чорносотенних періодичних видань, таких як: «Почаевский листок», «Жизнь Волини», «Волинские епархиальные ведомости».

Методологія дослідження базується на поєднанні принципів науковості, об'єктивності, поліфакторності й історизму з використанням спеціальних історичних методів при дослідженні теми. На основі міждисциплінарного підходу використано аналіз і синтез джерел, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний та репрезентативний методи.

Мета статті: з'ясувати основні напрями діяльності Почаївського відділу Союзу російського народу й православного кліру Волині у сфері міжнаціональних відносин у 1914–1915 рр. Дослідити роль волинських чорносотенців та кліру Російської православної церкви у дискредитації євреїв і німецьких аграрних колоністів, визначити їхню роль у загостренні міжнаціональних відносин на Волині.

Виклад основного матеріалу

У результаті об'єднання монархічних партій наприкінці 1905 р. в Петербурзі було утворено Союз російського народу (СРН), який незабаром розпочав активну діяльність на Волині. Завдяки підтримці духовенства Російської православної церкви (РПЦ) і безпосередньо єпископа Волинського й Житомирського Антонія, одного з організаторів чорносотенного руху, Волинь невдовзі стала одним із головних центрів чорносотенців в імперії. Провідним центром пропаганди чорносотенної ідеології в краї була Свято-Успенська Почаївська Лавра, а її архимандрит Віталій, котрий був редактором чорносотенного «Почаевского листка», одночасно очолював Почаївський відділ СРН (Цецик, Я. 2020, с. 36). Завдяки цьому до чорносотенного руху було залучено багато парафіяльних священників, які на Волині очолювали близько 300 підвідділів СРН (Реєнт, О. & Сердюк, О. 2021, с. 85).

З моменту утворення «союзники» проводили різні заходи з дискредитації інших етногруп, які проживали в краї. Враховуючи поліетнічність Волині, це погіршувало суспільно-політичну ситуацію в краї.

Політичне кредо СРН найчіткіше сформулював відомий ідеолог чорносотенного руху, почаївський чернець Іліодор: «у гідри революції — зазначав він на з'їзді “союзників”, — голова жидівська, черево вірменське, ноги польські, а руки російські. Голова замислює, черево обіцяє, ноги втікають, а руки попадаються» (Надтока, Г. 2017, с. 30–31).

Сприйняття революції 1905–1907 рр. як «інородчеської, передусім єврейської інтриги, надихало правомонархічні напівцерковні організації на переслідування всього єврейства» (Надтока, Г. 2017, с. 31). Враховуючи, що євреї відігравали ключову роль у розвитку промисловості й торгівлі на Волині в досліджуваний період, це ще більше підігрівало юдофобські настрої чорносотенців.

Так, на початку Першої світової війни архієпископ Волинський і Житомирський Євлогій звернувся до солдатів, щоб вони завадили «ворогу насміятися» над батьківщиною, захистивши її від ворожої навали, пам'ятаючи її — «батьківщину сповнену страждань, яка любить, благословляє Вас»¹. Чорносотенці активно підтримували ведення воєнних дій, будучи впевненими у швидкій перемозі.

30 липня 1914 р. генерал-губернатор Ф. Ф. Трепов підтвердив, що видані ним раніше Обов'язкові постанови діяли, а винні в їх порушенні підлягали адміністративному покаранню: арешту до трьох місяців чи штрафу до 3000 руб.²

¹ Держархів Житомирської обл. Ф. 70. Оп. 2. Спр. 69. Маніфести царя Николая II, обязательные постановления и объявления Киевского, Подольского и Вольнского генерал-губернатора по случаю начала империалистической войны 1914 года. Арк. 27.

² Держархів Житомирської обл. Ф. 70. Оп. 2. Спр. 69. Маніфести царя Николая II, обязательные постановления и объявления Киевского, Подольского и Вольнского генерал-губернатора по случаю начала империалистической войны 1914 года. Арк. 26.

Згідно з розпорядженням командувача військ Київського військового округу 18 липня 1914 р. у Волинській губ. було оголошено воєнний стан¹. Воєнний стан оголосили також у Київській, Подільській губ., Хотинському повіті Бессарабської, частині повітів Полтавської та Чернігівської губ. Відповідно до затвердженого Положення про польове управління військами всі розпорядження командувача армій виконували в межах підпорядкованого йому району всі органи влади й місцевого самоврядування. Він мав право відсторонити від виконання обов'язків будь-якого чиновника².

В регіонах, де оголосили воєнний стан, юрисдикції військових судів підлягали військові та цивільні. Цивільні: за «бунт проти верховної влади чи зраду», навмисний підпал, знищення чи пошкодження військового майна, навмисне знищення чи пошкодження на театрі воєнних дій водопроводів, мостів, тощо, завдання тяжких тілесних ушкоджень службовцям, пошкодження засобів зв'язку, залізничних колій, залізничного транспорту, збройний опір військовому патрулю, військовим або поліціантам, за вбивство вартового, патрульного чи поліціанта» тощо³.

Таким чином, з самого початку війни на Волині набули чинності закони воєнного часу, а військові отримали значні повноваження.

Під час Першої світової війни замість того, щоб шукати порозуміння з представниками інших етногруп, які проживали в регіоні, «союзники» навпаки посилили антисемітську, антипольську й антинімецьку пропаганду, що й було віддзеркалено на сторінках їхніх пресових органів.

В одній зі статей вони звинувачували єврейську пресу в тому, що та інформувала про іудеїв, повних кавалерів Георгіївського хреста й тих, хто, будучи пораненим, потрапив у полон, і що ця інформація, відповідно до позиції «союзників», не «відповідала дійсності»⁴. Чорносотенці навпаки акцентували на тому, що багато євреїв взагалі намагались уникнути мобілізації та їх розшукували за ухиляння від служби⁵.

Отже, сподіваючись на швидку перемогу на початку Першої світової війни, чорносотенці звинувачували іудеїв у тому, що їхня преса фальсифікувала інформацію про євреїв, які брали участь у бойових діях і були удостоєні нагород. Не наводячи жодного вагомого аргументу, вони висували іудеям звинувачення в тому, що останні не лише ухилялися від мобілізації, а підтримували німецькі війська.

Волинські чорносотенці констатували, що Київ євреї та німці «колонізували значно більше, ніж Волинь», що вони домінували в багатьох банках.

¹ Жизнь Вольни 1914. 20 июля. № 184. С. 2.

² Приказ главнокомандующего Армиями Юго-Западного фронта. 23 июля 1914 г. № 1. г. Киев // Жизнь Вольни. 1914. 29 июля. № 192. С. 1.

³ Приказ главнокомандующего Армиями Юго-Западного фронта. 23 июля 1914 г. № 1. г. Киев // Жизнь Вольни. 1914. 29 июля. № 192. С. 1.

⁴ Подлинные еврейские герои // Почаевский листок. 1914. 17 октября. № 30. С. 17–18.

⁵ Патриотизм жидов // Почаевский листок. 1914. 17 октября. № 30. С. 18.

Значна кількість великих підприємств також була в їхній власності, зокрема, правління «Київського електричного товариства» перебувало у Франкфурті-на-Майні¹.

Окремо зверталася увага на те, що кайзер Вільгельм видав розпорядження виділити соціалістам значні суми з державного бюджету для активізації «антиурядової агітації у ворожих державах». Неподалік від столиці затримали соціалістів-євреїв, які планували «дії проти російського уряду», а саме: розпускали чутки про поразки армії, намагалися посіяти зневіру й паніку. Чорносотенці наголошували, що «іуди-зрадники й допомагали німцям здобути перемогу»².

Враховуючи зростання цін на товари першої необхідності та продукти, що значною мірою було зумовлено діяльністю армійських інтендантів, відсутністю регулярних підвезень, оскільки передусім забезпечувалися потреби армії, чорносотенці голосливо звинувачували в цьому місцевих євреїв. В одній зі статей присвячених цьому питанню стверджувалося, що у Берестечку вели дві війни: одну з Німеччиною, а іншу, всередині країни, з торговцями-євреями. Останні підняли ціни на товари першої необхідності, окрім цього, щоденно вивозили до Галичини 1 500 пудів зерна, яке «невідомо куди дівалося». Чорносотенці не виключали продажу зерна ворожій армії, обґрунтовуючи свою позицію тим, що один селянин знайшов «цілу скирту мішків з борошном, підготовлену для австрійців». Але будь-яких доказів співпраці місцевих євреїв з австро-угорською армією наведено не було³.

У «смузі осілости» серед населення поширювали інформацію про «благородство і патріотизм євреїв». Хоча саме вони, за твердженням чорносотенців, відіграли ключову роль у різкому зростанні цін на продукти й товари, зникненні срібних монет. «Союзники» не втомлювалися повторювати, що в магазинах, власниками яких були євреї, зникли гас, сірники, цукор, мило тощо, але, якщо покупець платив 50–60% понад установлену таксу, «все відразу ж з'являлося». Вони переконували, що на догоду євреям майже щоденно підвищували ціни⁴. Лише, коли генерал-губернатор видав обов'язкову для євреїв постанову, погрожуючи виселенням, великим штрафом, забороною торгувати, срібні монети відразу з'явилися у великій кількості по всіх магазинах. Наголошувалося, що потрібно бути взагалі сліпим, щоб не зрозуміти, яку роль відіграли євреї у кризі срібних монет⁵.

Під час евакуації, заявляли чорносотенці, євреї зловтішалися, адже «що для росіянина — горе, те для єврея — радість». Вони, мовляв, не жаліли «ні російської честі, ні російських грошей, ні загублених російських життів,

¹ Жидонемецкий Киев // Почаевский листок. 1915. 8 февраля. № 5. С. 14–15.

² Скубачевский П. Иуды-предатели // Почаевский листок. 1914. 7 декабря. № 39–40. С. 12–13.

³ Берестецкие Шлемки и Ицки // Почаевский листок. 1915. 15 февраля. С. 17–18.

⁴ Прометеев А. Опять еврейский вопрос // Жизнь Воляны. 1916. 19 марта. № 78. С. 1.

⁵ Прометеев А. Опять еврейский вопрос // Жизнь Воляны. 1916. 19 марта. № 78. С. 1

ні російських територій». Їм будімо було все одно, під чиєю владою перебувати, аби було більше грошей, дозволяли торгувати й наживатися та були об'єкти для експлуатації¹.

Цих реальних і потенційних зрадників, обурювалися чорносотенці, захищали їхні російські друзі, вимагаючи від уряду пояснень щодо отримання губернаторами, градоначальниками, губернськими жандармськими управліннями «таємного циркуляру про необхідність вжити заходів проти єврейських підпільних організацій і революційної пропаганди, проти злочинної агітації у військах та великих промислових та заводських центрах, підбурювання до страйків, проти штучного подорожчання товарів першої необхідності й зникнення з обігу дзвінкої монети, проти спроб євреїв вселити недовіру до російських грошей і російських кредитних установ» тощо. Чому опозиція, ставилося питання, звинувачувала уряд у цькуванні євреїв та нацькуванні на них росіян. «Очевидно, собака закопана в іншому місці. Опозиції просто хочеться заборонити російському уряду вживати навіть оборонних заходів проти євреїв»².

Новий Устав про військову повинність «значно збільшив контингент призовників», зменшивши кількість різноманітних пільг. До цього багато мешканців, користуючись ними, уникали служби. Недобір призовників, стверджували «союзники», повністю «лягає на іногородців», так, серед євреїв він був у «чотирнадцять разів більшим», ніж серед інших етнічних груп. Сповідуючи «непримиренну ворожість до російської державності», запевнялося в одній публікації, євреї були поганими солдатами, через що порушили питання про заміну для них служби на «грошовий еквівалент»³.

«Союзники» протидіяли тому, щоб євреї отримали рівні права з росіянами за участь у боях, вважаючи, що рівноправ'я, якого бажали іудеї, стало б «поневоленням російського народу»⁴.

Традиційним, як і в попередні роки, було звинувачення євреїв у лихварстві, адже значна частина мешканців регіону брали в них позики під лихварські відсотки. Негативно ставилися до того, що євреї мали змогу конкурувати з росіянами під час придбання майна в межах імперії⁵.

У листопаді 1915 р. на нараді керівництва «Союзу» було ухвалено постанови, в яких наголошувалося, що війна мала закінчитися лише після перемоги Росії, та вказувалося, що уряд зобов'язаний зміцнювати армію. Традиційно виступили проти скасування обмежень для євреїв, вважаючи, що саме євреї воювали «проти Росії в союзі з Німеччиною»⁶.

¹ Прометеев А. Опять еврейский вопрос // Жизнь Вольны. 1916. 19 марта. № 78. С. 1–2.

² Прометеев А. Опять еврейский вопрос // Жизнь Вольны. 1916. 19 марта. № 78. С. 2.

³ Вольнец Е. Иногородское «равноправие» // Жизнь Вольны. 1913. 11 июня. № 144. С. 1.

⁴ Де-Витте Е. Равноправие жидов // Почаевский листок. 1915. 21 февраля. № 7. С. 10.

⁵ Глилка С. Талмудистские приёмы // Почаевский листок. 1915. 23 апреля. № 16. С. 11.

⁶ Постановления совещания правых // Жизнь Вольны. 1915. 30 ноября. № 329. С. 1.

Російські праві й ультраправі виправдовували катастрофічні невдачі на фронті «підривною діяльністю іногородців». У Державній думі «союзники» всі негаразди внутрішнього життя імперії обгрунтовували «підступами юдейського населення, поляків, німців» (Ресент, О. & Сердюк, О. 2021, с. 88).

Таким чином, чорносотенці в традиційному для них дусі звинувачували євреїв у всіх негараздах, що відбувалися в імперії, включаючи невдачі на фронті. Аргументами, якими вони оперували, були безпідставне завищення цін на продукти, відмова служити в армії. Одночасно з цим вони звинувачували євреїв у підтримці Німеччини, хоча жодного вагомого факту так і не було наведено.

Чорносотенці в контексті внутрішньої політики імперії під час Першої світової війни значну увагу приділяли пропагандистській кампанії проти Німеччини й Австро-Угорщини, звинувачуючи їхні війська в усіляких «злочинах» проти цивільного населення, військових тощо. Паралельно з цим вони активізували кампанію проти німецьких аграрних колоністів, які проживали на Волині, безпідставно звинувачуючи їх у співпраці з німецькою владою, мирному «завоюванню» Росії, поширенню протестантизму, а значить і протидії РПЦ.

«Союзники» зосереджували увагу на тому, що йшла боротьба «культурної Європи з німецькою небезпекою». Мовляв, німецькі військові знущалися з мирних мешканців, добивали поранених, катували полонених, а війна — це боротьба добра проти зла, «світла проти темряви», «християнства проти антихриста»¹, що війна з тевтонами в результаті принесе користь, лише відродить слов'янство. Потрібно було використовувати всі засоби задля перемоги².

На сторінках своїх пресових органів чорносотенці наголошували, що угорські й німецькі військові регулярно скоювали наругу над російськими полоненими, зокрема сестрами милосердя. Так, Головне управління Червоного хреста отримало копії свідчень солдатів, які стали свідками «знущання угорських солдатів з сестри милосердя». А саме: у Галичині на галявині лісу 10 солдатів і один офіцер мадяри кидали кинджали в оголену дівчину, яку прив'язали до дерева. З одного «ока стирчав кинджал, а один із солдатів натирав сіллю рани дівчини», а поряд лежав одяг сестри милосердя з червоним хрестом³.

Звірства тевтонів проти населення, за задумом чорносотенців, мали переконати цивільних у тому, що «дикуни-варвари ще живуть в Європі». Місія ж

¹ Борьба за добро // Волянские епархиальные ведомости. Ч. неоф. 1916. 27 октября. № 44. С. 322–323.

² Щукин В. Значение настоящей войны для России // Почаевский листок. 1914. 10 октября. № 29. С. 1–3.

³ Распятие сестры милосердия мадярами // Волянские епархиальные ведомости. Ч. неоф. 1916. 7 января. № 2. С. 3.

імперії щодо «тевтонів та швабо-мадярів, долю яких вона тримала у своїх руках», полягала в тому, що мало здійснитися «божественне правосуддя»¹.

15 вересня 1914 р. на засіданні Синоду РПЦ розглянули ситуацію в Холмській єпархії після її звільнення від німецьких військ. Частину храмів було зруйновано та пограбовано, деякі залишилися неушкодженими. Стверджували, що найбільшу жорстокість виявляли угорські полки. Окремі села було спалено разом з незібраним урожаєм, а багатьох мешканців примусово вивезли до Австрії; серед потерпілих були священики та члени їхніх родин².

На переконання чорносотенців, до військовополонених російська влада ставилася добре, натомість німецька до російських військовополонених — погано. Непоодинокими були випадки знущань і страт. Не допускаючи жорстокого ставлення до військовополонених, вони також зобов'язані до них «відноситися по-людськи, а не по-варварськи», — писалось у черговій статті³.

У зверненні до населення регіону інформувалося про можливість відправляти посилки та грошові перекази військовополоненим російської армії в Німеччину й Австро-Угорщину. При цьому зверталася увага на те, що військовополоненим доцільно висилати продукти харчування й товари першої необхідності, адже вони в Німеччині й Австро-Угорщині не мали можливості їх купувати⁴.

Отже, пресові органи чорносотенців і РПЦ, поширюючи неправду про ставлення військових Німеччини й Австро-Угорщини, іншою статтею спростовували цю інформацію.

Аналізуючи ситуацію в імперії після початку Першої світової війни, чорносотенці намагались обґрунтувати величезне патріотичне піднесення, до якого доєдналися й «інославці». Остеронь, на їхню думку, трималися тільки протестанти. Адже «передбачливі німці створили» в імперії якщо не армію, то принаймні «сильний загін союзників, можливо, несвідомих, серед чистокровних росіян». Окремі відмовлялися брати в руки зброю через релігійні мотиви. З цим потрібно було вести боротьбу, адже німецькі сектантські організації ставили перед собою «під виглядом релігійних — антидержавні політичні цілі»⁵.

Проводячи цілеспрямовану антипротестантську кампанію, «союзники» вважали, що діяльність протестантів під час війни спрямовувалася на «мирне завоювання Росії». Засліплені чи підкуплені штундисти «продовжували

¹ Успенский В. Мировая миссия России // Почаевский листок. 1914. 21 декабря. № 53. С. 2–4.

² Ужасы Австрийского нашествия на Холмщину // Почаевский листок. 1914. 10 октября. № 29. С. 10–11.

³ Р-ъ А. Око за око // Почаевский листок. 1915. 8 февраля. № 5. С. 13.

⁴ От отдела помощи военно-пленным при Главном Комитете Всероссийского Земского Союзу // Волынская епархиальная ведомости. 1916. 26 мая. № 22. С. 3.

⁵ Корнев А. Война штунда // Почаевский листок. 1915. 15 февраля. № 5. С. 2–5.

свою зрадницьку роботу». Вони підбурювали мешканців проти «ревних православних пастирів», писали на них скарги в Єпархіальне управління. Також підбурювали парафіян не платити за треби й узагалі «всіляко їх налаштували проти парафіяльних священиків»¹.

Порівнюючи німців з татарськими завойовниками, чорносотенці стверджували, що вони були «набагато гіршими за татар». На перший погляд, пристойні, але нахабніші й безжальніші, облесливі, вміли прикидатися, хитрувати та вводити в оману ворогів, тому перед кривавими насильниками часто відчинялися двері. «Жорстоке, звіряче ставлення до пораних, полонених і мирного населення» держав, які воювали з ними, шокувало весь цивілізований світ. Він не міг ніяк збагнути, як «зміг культурний християнський народ так забути заповіті своєї релігії»².

Отже, як бачимо, чорносотенці звинувачували німців у «звірячому» ставленні до військовополонених. Стверджували також, що протестанти, яких «підкупила» німецька влада, протидіяли православним. Однак жодного аргументу, окрім голослівних звинувачень, наведено не було.

В одній зі статей, з посиланням на німецькі газети, стверджувалося, що протестантські єпископи в Шлезвігу провели молебень і просили «Бога, щоб Він направив німецькі міни» для потоплення всіх без винятку пароплавів, включаючи й американські. Потопленими мали бути всі пароплави, незалежно від того, чи були на них беззбройні жінки та діти, достатньо було, що вони везли вантаж для ворогів Німеччини. Молитва закінчувалася проханням, щоб Німеччина могла послати «сотню целелінів і зруйнувати Лондон», що було б величезною радістю для всієї Німеччини³.

У цілеспрямованій антинімецькій пропаганді під час Першої світової війни не могли оминати Волинь. У регіоні напередодні війни жило близько 200 тис. німецьких аграрних колоністів. Виходячи з цього, чорносотенні пропагандисти рили все можливе, щоб дискредитувати їх в очах широких верств колоністів.

З цього приводу в одній із публікацій увага фокусувалася на тому, що до війни не було жодної правої газети, яка не «писала б про засилля жидів». Після початку війни преса почала писати «про засилля німців». Адже одна частина влади «в руках у жидів, а інша в руках німців, чи те, що раніше вважалося жидівським виявилось німецьким?», — запитувалося у статті. Цифри свідчили про зростання німецької колонізації у Волинській губ., де німці щорічно купували землю. Так, на 1909 р. вони мали 170,4 тис. дес. у приватній власності й понад 180,2 тис. орендували, 1910 р. придбали понад 12,1 тис. дес., за перше півріччя 1911 р. ще понад 5,2 тис. дес. Напередодні

¹ Волинская штунда и её связь с Германней // Почаевский листок. 1915. 15 февраля. № 5. С. 5–6.

² Немечество хуже татарщины или тевтоны наших дней // Почаевский листок. 1914. 10 октября. № 29. С. 13–15.

³ Протестантские молитвы // Волинские епархиальные ведомости. 1916. 26 мая. № 22. С. 3.

війни вони мали в розпорядженні понад 400 тис. дес. власної й орендної землі. Враховуючи, що в їхніх сім'ях було багато дітей, вони з часом могли заповнити весь край¹.

У німецьких колоніях працювало багато місцевих мешканців, яким платили: робітнику 100 руб. на рік, робітниці — 70 руб. Суть німецької культури полягала в тому, що вони наживалися, скуповували землі та худобу. Це відбувалося поступово, непомітно, згодом перетворилося на «державне питання», а війна стала поштовхом, щоб його вирішити. На думку чорносотенців, більше не можна було допускати, щоб у державі існувала окрема держава. Щоб чужі, зовсім чужі були багатими й збагачувалися далі, а свої залишалися бідними й «продовжували бідніти». Потрібно було щось придумати й «щось цьому протиставити»².

Отже, як бачимо, на сторінках своїх пресових органів «союзники» звинувачували німецьких колоністів Волині в тому, що вони збагачувалися за рахунок місцевого населення, а як аргумент наводили динаміку зростання їхніх землеволодінь.

У циклі антинімецьких статей стверджувалося, що під час війни налякані німецькі колоністи втратили впевненість у тому, що у Південному краї й далі зможуть існувати «маленькі німецькі держави». Негативно оцінювався той факт, що в колоніях спілкувалися виключно німецькою мовою. Те, що понад сто років тому німці приїжджали для «безкровного завоювання краю, планувалось одне, а вийшло по-іншому». Під час війни найбагатші німецькі колоністи жертвували гроші на «народні потреби», передавали поламани дитячі ліжка для військових лазаретів³.

«Союзники» стверджували, що німецька мова була шкідливою, що це — головне зло колоністів і протестантів. Як варіант вирішення проблеми пропонувалося «вигнати їх як німців»⁴.

Вважаючи, що всі ключові посади мали обіймати виключно росіяни, чорносотенна преса обурювалася, що Житомирське відділення Червоного Хреста очолила не росіянка княгиня Шаховська, а німкеня Зефферман — сестра «всесильного, всемогутнього члена земської управи» та очільника волинських німців. Вони брали активну участь у земських виборах, що створювало можливість обирати гласних не росіян у різних повітах. Колоністи чітко виконували приписи очільників. Завдяки цьому в Житомирському, Рівненському та Луцькому повітах важливу роль відігравали Арндти. Ще 1911 р. губернатор Кутайсов попередив Арндта, що вживатиме відповідних заходів у випадку обрання в земство німецької більшості. Тому вибори «пройшли

¹ Де-Витте Е. Недоразумение // Почаевский листок. 1915. 21 февраля. № 7. С. 8–9.

² Р. О. Немецкие колонии // Почаевский листок. 1915. 21 февраля. № 7. С. 6–8.

³ Р. О. Немецкие колонии // Почаевский листок. 1915. 8 февраля. № 6. С. 8–10.

⁴ Ещё несколько слов о языке // Почаевский листок. 1915. 21 февраля. № 7. С. 10.

пристойно». Однак німецькі ставленики колоністів відстоювали їхні інтєреси не гірше за самих колоністів¹.

Отже, чорносотенці вважали, що в імперії необхідно викоринити з використання німецьку мову. Натомість те, що організацією, яка надавала допомогу пораненим, керувала німкеня, вважали неприпустимим. Відповідно до їхньої позиції організацію обов'язково мала очолювати росіянка.

Після звільнення 1916 р. частини повітів Волинської губ. від австро-угорських і німецьких військ на сторінках пресових органів регіону було надруковано низку статей про руйнування та знищення низки православних храмів під час війни. У зв'язку з цим Волинський і Житомирський архієпископ Євлогій звернувся до Консисторії з вимогою негайно повернути евакуйованих священників Дубенського, Луцького та Кременецького повітів. Всім їм було призначено додаткове фінансове утримання. Тих, хто не повернеться, мали звільнити. Священники мали поінформувати, скільки залишилося парафіян, у якому стані перебували церкви та церковно-парафіяльні школи. Їх зобов'язали якнайшвидше відновити богослужіння².

Значна увага відводилась інформуванню про те, що ворожі війська осквернили православні храми. Коли російські війська відбили с. Подубісси Ковенської губ., надзвичайна слідча комісія виявила руйнування православного храму, а саме: було зірвано зі стін ікони, які розкололи й розкидали по підлозі, хоругви. Церковні книги були розкидані, серед них лежали недопалки, ризи були порвані, частина з них слугувала підстилками для коней³.

У Волинській губ., як прикордонній, п'ять повітів стали театром воєнних дій з самого початку війни; два з них (Ковельський і Володимир-Волинський) на осінь 1916 р. залишалися під окупацією німецьких і австро-угорських військ. Через це підводити остаточні підсумки про руйнування храмів було передчасно. У звільнених повітах Волинської губ. постраждало 200 храмів⁴.

Отже, керівництво Волинської єпархії зобов'язало всіх евакуйованих священників після звільнення їхніх парафій негайно повернутися до виконання обов'язків. Окремо зверталася увага на те, що ворожі війська навмисне пошкоджують культові споруди.

У циклі публікацій було детально описано знищені та пошкоджені православні храми у звільнених повітах Волині, передусім — Почаївську Лавру. Цей опис складався з доповіді завідувача діловодства зі збору військово-істо-

¹ В запыленной Волини // Почаевский листок. 1915. 21 февраля. № 7. С. 9–10.

² Копия предложения Его Прееосвященства Высокопреосвященнейшего Евлогия Архиепископа Волинского и Житомирского от 1 июня сего года духовной консистории // Волинские епархиальные ведомости. 1916. 9 июня № 23–24. С. 217.

³ Осквернение немцами православного храма // Волинские епархиальные ведомости. Ч. оф. 1916. 12 мая. № 19–20. С. 3.

⁴ По Епархии. Сведения о разорении храмов, поругании святынь и коштунствах, учинённых неприятелем в Дубенском, Кременецком и Луцком уездах Волинской губернии // Волинские епархиальные ведомости. Ч. неоф. 1916. 1 декабря. № 48–49. С. 364–365.

ричних документів 9-ї армії капітана Ефенбаха від 8 червня 1916 р. Щоправда частину монастирських цінностей і монахів евакуювали 1915 р.¹

Комісія, яка прибула до Почасва разом з Кременецьким єпископом Діонісієм і скарбником Почаївської Лаври ієромонахом Германом проводила детальний огляд храмів та приміщень. Було констатовано, що в Головному великому Успенському Соборі все було на місці, лише образ ікони Почаївської Божої Матері (копія) винесли з олтаря й поставили перед «царськими вратами, де був влаштований католицький олтар» У соборі під час окупації вів богослужіння ксьондз. У храмі було чисто. В ризницю знесли кілька розібраних іконостасів з інших церков. Бібліотека й архів, які розміщувалися над олтарем, були цілі, однак при первинному огляді встановили відсутність частини книг латинською, грецькою та німецькою мовами. Малий Новий Троїцький Собор був зачинений, щоб до нього потрапити, довелося зламати замок. У храмі було чисто, однак із Царських врат було вийнято «сім ікон стародавнього письма», вийнято також ікону «Таємна вечеря», а з великого панікадила було знято всі підсвічники й прикраси. В Трапезній церкві св. великомучениці Варвари австрійські військові влаштували кінематограф².

Іконостас з царськими вратами було знято зі свого місця й перенесено в протилежний бік. У церкві праворуч, де було вікно, прорубали вхід, очевидно, для «нижніх чинів». На дзвіниці обладнали спостережний пункт. У Печерній церкві св. Іова була казарма для солдатів, проте святині залишилися неушкоджені. На нижньому поверсі архієрейського будинку розміщувалася церква св. Петра й Павла, де влаштували ресторан. Лише частина її іконостасу та царські врата зберігались у ризниці Успенського собору. На стінах було намальовано картинки доволі «грайливого змісту», а все приміщення було заставлено столиками. На підлозі валялося багато пляшок з-під шампанського, вин, лікеру, всюди були бруд і «безперечні докази пияцтва й розгулу». В дворі Лаври розміщувалася Нова церква, в якій вийняли декілька ікон, а в самому храмі спали солдати, Домову церкву перетворили на казарму, а іконостас у ній зруйнували³.

Окремо констатувалося, що місце, де розміщувалася «стопа Почаївської богоматері», зазнало наруги ворожих військових. Згідно з поясненнями архімандрита Віталія, який був у полоні, австрійські військові вимагали, щоб він показав їм, де вона. Напередодні ворожого наступу це місце було

¹ По Епархии. Сведения о разорении храмов, поругании святынь и коштунствах, учинённых неприятелем в Дубенском, Кременецком и Луцком уездах Вольнской губернии // Вольнские епархиальные ведомости. Ч. неоф. 1916. 7 декабря. № 50. С. 373–375.

² По Епархии. Сведения о разорении храмов, поругании святынь и коштунствах, учинённых неприятелем в Дубенском, Кременецком и Луцком уездах Вольнской губернии // Вольнские епархиальные ведомости. Ч. неоф. 1916. 7 декабря. № 50. С. 373–375.

³ По Епархии. Сведения о разорении храмов, поругании святынь и коштунствах, учинённых неприятелем в Дубенском, Кременецком и Луцком уездах Вольнской губернии // Вольнские епархиальные ведомости. Ч. неоф. 1916. 7 декабря. № 50. С. 373–375.

«надійно приховано, але знуцання змусили старця архімандрита його показати». Ворожі солдати розкопали це шановане серед православних святилище, насміхалися «зі струменів святої води, які точилися на місці стопи Богородиці» й наприкінці «сміттям завалили отвір стопи, по-блюзнірському вирікаючи глузливі слова над шанованою святинею». Вони також викрали низку ікон і дозволили ксьондзу проводити в ньому свої богослужіння¹.

З трьох звільнених влітку 1916 р. повітів губернії лише Кременецький не був повністю окупований, тому в ньому було найменше руйнувань храмів. Однак у с. Старий Тараж дерев'яну церкву розбило чотирма снарядами, знищений був іконостас. Село Боршівка було зруйновано повністю, церкву напівзруйновано, весь цвинтар порито окопами. Під церквою в підвалі було влаштовано приміщення для офіцерів, церкву в с. Ледухів осквернили мадяри. Хоча іконостас і був на місці, але ікони в ньому були вирізані, деякі пробиті кулями, церковне начиння розбите, хоругви порізано. Постраждала й церква у с. Крутневе: під час боїв у неї потрапили снаряди, а іншу частину церкви зруйнували військові, церковне начиння було викинуте серед сміття².

У доповідних благочинних зі звільнених повітів Волинської губ. у Волинську Духовну консисторію було вміщено значний обсяг інформації про випробування під час війни. Ці доповідні надають цінний статистичний матеріал про збитки, завдані православним парафіям. Повністю було спалено 25 храмів у селах Луцького повіту, пошкоджено в 16, пограбовано в шести. У Дубенському повністю спалено церкви у 24 селах, в семи зруйновано чи розібрано на будівництво оборонних укріплень, пограбовано в шести. У Кременецькому повіті спалено церкви у восьми селах, розібрано у двох, у 13 пошкоджено й пограбовано у двох. Наругу над святинями розмежували на дві групи: перша «більш чиста» — це перетворення храму на шпиталь чи перев'язочний пункт, зняття з місця «св. Престолу, знищення церковних іконостасів, зняття з хрестів розп'ять, з св. Євангелій образочків й тому подібні діяння», друга — це перетворення храмів на стайні, лазні, склади, бійні, місця розваг тощо. Загалом у трьох повітах, включаючи й повітові міста, було спалено 57 церков, пограбовано 14, зруйновано 13, пошкоджено — 14, зганьблено — 75. В цілому постраждало 200 храмів. Враховуючи, що збитки встановлювалися, ці цифри не були остаточними³.

Окрема увага зверталася на руйнування, яких завдали німецькі війська під Берестечком, де діяв Свято-Георгіївський скит. Покрівля храму та його стіни були розбиті уламками снарядів та куль. На хорах храму-пам'ятника

¹ По епархии. Поруганная святыня (из дневника настоятеля Почаевской Лавры) // Волинские епархиальные ведомости. Ч. неоф. 1916. 10 ноября. № 45–46. С. 341.

² По Епархии. Сведения о разорении храмов, поругании святынь и коштунствах, учинённых неприятелем в Дубенском, Кременецком и Луцком уездах Волинской губернии // Волинские епархиальные ведомости. Ч. неоф. 1916. 21 декабря. № 51–52. С. 389.

³ Антонович П. По епархии. Страшные цифры // Волинския епархиальныя ведомости. Ч. неоф. 1916. 17 ноября. № 47. С. 351–352.

функціонував ворожий спостережний пункт. Залишені церковні обладунки було знайдено розірваними в окопах чи на нарах, де спали солдати. Деякі обладунки виявились у стайні, розташованій у козацькій гробниці, ними накривали коней. У підземній П'ятницькій церкві діяла ворожа казарма. Для нар солдати використовували кришки святих престолів і жертвників, ікони й іконостаси Верхньої Борисоглібської церкви¹.

Таким чином, публікації низки статей про те, що німецькі й австро-угорські війська знищують православні храми в окупованих повітах Волині, мали викликати ненависть до ворогів, насамперед німецьких колоністів, значна частина яких, попри депортацію, яку провела імперська влада наприкінці 1915 — на початку 1916 рр., залишалася жити в регіоні.

Отже, під час Першої світової війни чорносотенці й далі вели діяльність, спрямовану на дискредитацію інших етногруп, які проживали у досліджуваній період на Волині. Насамперед це стосувалося євреїв та німецьких колоністів. Враховуючи ситуацію, що склалася в імперії під час Першої світової війни, «союзники» звинувачували євреїв у штучному піднятті цін на товари першої необхідності, униканні мобілізації та співпраці з німецькою владою. Але жодного вагомого аргументу вони так і не навели. Щодо німецьких аграрних колоністів, то ситуація для них ускладнювалася тим, що імперія перебувала в стані війни з Австро-Угорщиною та Німеччиною. Публікації про наругу над військовополоненими, знущання з медсестер з боку німецьких і австро-угорських військових, на думку ідеологів організації, мали викликати ненависть до представників цих етнічних груп. Після звільнення частини окупованих повітів регіону, друкувалися статті, в яких увага акцентувалася на оскверненні православних храмів, їх свідомому руйнуванні. Враховуючи тогочасну роль релігії в житті суспільства, це мало викликати у волинян ненависть до євреїв і німецьких колоністів. Така цілеспрямована й продумана діяльність чорносотенців та православного кліру на Волині мали чітко визначену й окреслену мету: штучно сформувати у суспільній свідомості негативний образ євреїв та німецьких колоністів. А це ще більше ускладнювало і так складні й суперечливі міжнаціональні взаємовідносини у поліетнічному волинському суспільстві.

Надтока, Г. 2017. Участь Російської православної церкви в діяльності російських чорносотенних організацій на українських землях на початку XX століття. *Київські історичні студії. Науковий журнал*. Вип. 1. С. 26–34.

Рєєнт, О. & Сердюк, О. (2021) Чорносотенний рух у Російській імперії на початку XX ст. та у часи Першої світової війни і Україна *Краєзнавство*. Вип. 1–2. С. 82–90. DOI: <https://doi.org/10.15407/kraieznavstvo2021.01-02-074>

Цецик, Я. (2020). Зародження та початок діяльності чорносотенців на Волині. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія : Історія. Збірник наукових праць*. Вип. 33. 2020. С. 35–43. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-33-35-43>

¹ Кошунства немцев // Волинские епархиальные ведомости. 1916. 20 октября. № 43. С. 3.

Nadtoka, H. 2017. Uchast Rosiiskoi pravoslavnoi tserkvy v diialnosti rosiiskykh chornosotennykh orhanizatsii na ukraïnskykh zemliakh na pochatku XX stolittia [Participation of the Russian Orthodox Church in the Activities of Russian Black Hundred Organizations in the Ukrainian Lands in the Early 20th Century]. *Kyivski istorychni studii. Naukovyi zhurnal*. Vyp. 1. S. 26–34. DOI: <https://doi.org/10.15407/kraieznavstvo2021.01-02-074> [in Ukrainian].

Reient, O. & Serdiuk, O. 2021. Chornosotennyi rukh u Rosiiskii imperii na pochatku XX st. ta u chasy Pershoi svitovoi viiny i Ukraina [The Black Hundred Movement in the Russian Empire in the Early 20th Century and during the First World War and Ukraine]. *Kraieznavstvo*. Vyp. 1–2. S. 82–90. [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.15407/kraieznavstvo2021.01-02-074>

Tsetsik, Ya. 2020. Zarodzhennya ta pochatok diyalnosti chornosotentsiv na Volini [Origin and Beginning of the Black Hundreds in Volhynia]. *Naukovi zapiski Vinnitskogo derzhavnogo pedagogichnogo universitetu im. Mihayla Kotsyubinskogo. Seriya: Istoryia*. Vyp. 33. 2020. S. 35–43. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-33-35-43>. [in Ukrainian].

УДК 621.3(09)+921.3(477)

DOI: 10.20535/2307-5244.55.2022.269592

E. Tverytnykova

ORCID: 0000-0001-6288-7362

National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute»

M. Gutnyk

ORCID: 0000-0002-2723-2755

National Technical National «Kharkiv Polytechnic Institute»

H. Salata

ORCID: 0000-0002-2673-8463

Kyiv National University of Culture and Arts

О. Тверитникова

*Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»*

М. Гутник

*Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»*

Г. Салата

Київський національний університет культури і мистецтв

**ECOLOGICAL URBAN PLANNING OF UKRAINIAN
CITIES IN THE LATE 19th EARLY 20th CENT.:
TRAM TRAFFIC AND RESEARCH IN THE FIELD
OF ELECTRIC TRACTION**

(To The 130th Anniversary Of The 1st Electric Tram In Ukraine)

*Екологічна урбаністика міст України наприкінці XIX —
на початку XX ст.: трамвайний рух та дослідження
у галузі електричної тяги*

(до 130-річчя першого електричного трамваю України)